

Історичні коди епістолярію інтелігенції кінця XIX – початку XX століть

I. В. Погребняк

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ
Corresponding author. E-mail: inga_vp@ukr.net

Paper received 26.08.17; Accepted for publication 01.08.17.

Анотація. У статті проаналізовано епістолярій Бориса Грінченка з семіотичного погляду, представлено листи як семіотичне (знакове) утворення. Визначено історичний код як фундаментальне поняття в семіотиці, розглянуто епістоли як знаки, носії інформації, що містять коди. Визначено, що листи містять різні ідеї, мотиви, теми, що характеризуються внутрішнім сюжетом. Листи демонструють морально-філософське, радісно-меланхолійне забарвлення, що сягає коріннями у літературну традицію, побут і культуру українського дворянства. Дешифровано провідні комунікативні коди митця зі знаковими посталями кінця XIX–XX століття.

Ключові слова: семіотика, дешифрування, історичний код, лист, інтелігенція, епістолярій.

Сучасна дослідницька ситуація в літературознавчій науці характеризується серйозними методологічними новаціями, підвищеним інтересом з боку дослідницьких угруповань до вивчення проблем семіотичного дискурсу. На сьогодні дослідженню семіотичних процесів присвячено багато ґрунтовних праць, зокрема Ч. Пірса (Логічні основи теорії знаків», 1897–1898), Ч. Моріса («Основи теорії знаків», 1938), Е. Кассіра («Філософія символічних форм», 1923–1929), Ф. де Соссюра (Праці з мовознавства», 1977) та інші. Межа століть (зокрема XIX – XX століття) позначається глобальним використанням листування як комунікативного засобу поширення та обміну інформації. Звісно, це позначилося і на листуванні видатних представників української інтелігенції, зокрема. Дешифрування листів знакових постатей дає змогу розкодувати і отримати смислове значення (смысл), зміст знака, який розкриває сукупність інтимно-особистісних рис, властивостей, характеристик, кодів епістолярію.

Кінець XIX – початок XX століття – один із найцікавіших і найскладніших періодів, який явив світу плеяду непримиримих постатей. До когорт непересічних особистостей окресленого періоду належить Борис Дмитрович Грінченко. Судилося йому творити в час, коли в житті українців відбувалися складні історичні події. Розвиток історії України кінця XIX – початку XX століття штучно переривався антинаціональними заходами. Царський уряд, ліквідувавши політичну автономію України, поставив собі на меті повністю нівелювати український народ, влити його у великоросійську єдину націю. Сповідувалась основна ідея про те, що Україна – це Південна Росія, Малоросія, споконвічна російська земля, яка не має власної історії, мови, культури.

Відродженню української національної ідеї та духовному розвитку новітнього українства у цей період приділено особливу увагу у дослідженнях української історії та національної спадщини: «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевського, «Історія України» І. Крип'якевича, «Заповіт борцям за визволення» В. Винниченка, «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття)» Ю. Левенця, «Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради» О. Мироненка, «Історія українського письменства» С. Єфремова, «Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX–початок XX століття)» М. Кармазіної, «Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та

діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907» О. Рафальського, Сухого, «Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії» С. Світенко та багатьох інших.

Також заслуговують на увагу праці, присвячені дослідженню епістолярної спадщини митців, а саме: М. Коцюбинської «Зафіксоване й нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість», М. Назарука «Українська епістолярна проза кінця XVI – поч. XVII ст.», В. Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст.», Г. Мазохи «Український письменницький епістолярій другої половини XX століття: жанрово-стильові модифікації», Т. Радзівської «Текст як засіб комунікації», Л. Вашківі «Епістолярна літературна критика: становлення, Функції в літературному процесі». Л. Курило «Публіцистичні мотиви епістолярію Олеса Гончара», М. Наєнка «Інтим письменницької праці: 3 лекції про специфіку художньої творчості», але проблема історичного контексту доби в епістолярній спадщині Бориса Грінченка поки що залишилася поза увагою дослідників, цим визначається актуальність запропонованої теми.

Епістолярна спадщина письменників належить до найавторитетніших першоджерел. Листування митців дозволяє з достатньою визначеністю та повнотою розкрити історію написання багатьох творів від первинних намірів автора до публікації тексту. Епістолярна спадщина класиків сприяє з'ясуванню тих ідей, які вони втілювали у своїх творах, тих асоціацій з життєвими подіями та особами, які часто навмисно затушовували в друкованих виданнях.

«Листи, – підкреслював Герцен, – більше, ніж спогад, на них запеклася кров подій, це саме минуле, як воно було, затримане і нетлінне» [1, с. 290]. Епістолярна спадщина митців дозволяє проникнути у світ таємних переживань та інтересів. У листуванні часто знаходимо найцінніші подробиці про еволюцію творчого задуму, про зміни, внесені в рукописи і коректури. Отже, листи – це нерідко насичені фактами реальні коментарі до творів, що з особливою очевидністю виявляють їхній зв'язок із життям. «Епістолярна спадщина письменників – це невід'ємна частина національної культури минулого, найважливіше джерело вивчення життєвих і творчих біографій майстрів, вивчення тієї громадської та літературної атмосфери, в якій вони створювали свої твори», – стверджує С.А. Розанова. – «У вільному від цензурного огляду листі можна було повідомити своєму кореспонденту

такі факти, такі матеріали, такі міркування, котрі не могли потрапити в легальний друк, і тоді лист перетворювався на політичний документ, котрий «обслуговував» не тільки самого адресата, але й більш широке коло читачів» [2, с. 5-6].

Листи Бориса Грінченка (одного з представників тогочасної інтелігенції) мають особливе спрямування. У них автор порушує актуальні проблеми, пов'язані із суспільно-політичним, культурно-освітнім і літературним життям, тож епістолярій стає віддзеркаленням його ідейного й творчого зростання. Бориса Грінченка можна віднести до тих митців слова, кореспонденції яких треба дешифрувати через призму самого автора, через розуміння його духовного світу, що допомагають з'ясувати його уявлення про сенс життя, визначення духовного поступу людини. З листів Грінченка можна почерпнути біографічний матеріал, визначити дух часу, епохи, тенденції розвитку української літератури, долучитися до лінгвістичних документів, зрештою, листи є унікальним матеріалом для вивчення індивідуальності автора.

В українській простір кінця XIX – початку XX століття Борис Дмитрович Грінченко ввійшов як видатний поет, прозаїк, драматург, мовознавець, фольклорист, етнограф, публіцист, літературний критик, педагог, перекладач, вчений, культурний і громадський діяч. Підготовлений і виданий Словарь української мови, етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов, друк українських книжок – сприяли уславленню і розвитку освіти і культури України. Великих зусиль Борис Дмитрович доклав до популяризації історичних знань серед широкого загалу українців. Значними масштабами визначалася його культурно-громадська і літературна діяльність.

9 грудня 1863 року Борис Грінченко побачив світ, цього ж року 18 липня в Україні видається Циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва про заборону друку книг українською мовою в Російській імперії. Валуєвський циркуляр визначав, що більшість малоросів визнають, що ніякого «малоросійського язика» не було, немає і бути не може, а та мова, якою вони послуговуються, є ніщо інше, як та ж сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі.

На тлі розвитку цих подій 1875 року Борис Грінченко вступає у харківську реальну школу, яку не закінчив, з п'ятого класу його було виключено без права продовження навчання за читання і розповсюдження забороненої літератури. На Грінченка чекає півтора-місячний арешт, який зрештою стане для нього фатальним. Протягом всього життя за ним наглядатимуть жандарми, і в холодній в'язниці у Бориса розвивається туберкульоз. 18 травня 1876 року на Україну чекає новий удар – Емський указ, який визначався наступними діями: підсилення надзору з боку місцевого начальства, щоб не допускати в навчальних закладах викладання будь-яких предметів на «малорусском наречіи»; заборона друку або перекладу українською мовою оригінальних творів, за винятком історичних пам'яток, але з умовою дотримання загальноросійської орфографії; табу на ввіз в Імперію, без особливого на те дозволу Головного Управління у справі друку, будь-яких книжок, які видаються за кордоном українською мовою; заборона цензурних вистав, текстів до нот, а також публічних читань українською мовою; серйозна увага до викладачів у навчальних закладах,

«неблагонадежных» і «сомнительных» по відношенню до українофільських тенденцій, переведення їх у великоруські губернії.

У такі скрутні для українства часи нагальною проблемою для себе особисто Б. Грінченко визначає служіння українському народові, розвиток української культури, відстоювання незалежності України. «Нація має всі права, і ніхто не може тих прав од неї однімати. Українська нація має такі самі права, як і всі нації» [3, с. 1]. Головним завданням Грінченко вважає забезпечення духовних потреб не лише інтелігенції, а й простого люду. Ідею національного відродження Б.Д. Грінченко вбачав у вільному політичному, соціальному, економічному, культурному розвитку українського народу, прагнуч представити його культуру як цілісність на всій етнічній території з єдиною загальнонаціонально мовою. «Українські націоналістичні народолюбці вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація — себто: права порядкувати по своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній» [4, с. 105].

Нівеляція всього українського тривала: 1881 рік – заборона на вживання української мови у церковних проповідях. 1882 рік – закладання в Галичині по селах шкіл та громадських читалень, але радості з того було мало, Б. Грінченко в своєму листі до І. Зозулі пише: «з боку Австрійської монархині на Русинів суне лихо: усюди трус і арести. Забрато редакторів найголовніших русинських часописів «Правди», «Родимого листка», «Прятеля дітей» і др. Все те робиться на підставі того, що ніби-то між русинами антидержавна агітація, ніби вони хочуть од Австрії обрзнитися і пригнуритися до Росії» [5, арк. 1]. Поляки також винували русинів в антидержавних, соціалістичних, революційних намірах: Ці звинувачення логічно було використати австрійському урядові «з-за бажання розвою колонізації.» Не випадковими були і царські репресії проти Галичини, адже практично всі українські письменники друкувалися тут. З цього приводу Грінченко писав: «Такі Галицькі ляхи. Мабуть ще не простигла у ніх панських грудях давня лютість на українців, коли вони в одмову русинам, котрі побратські протягають їм руку брата-слов'янина, мають стіки безсумлінності і безсоромності, щоб обрехати би перед урядом» [6, арк. 1].

1883 рік – заборона Київським генерал-губернатором Дрентельном театральних вистав українською мовою на підлеглих йому територіях (Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь та Поділля). Ця проблема також широко хвилювала Грінченка: «...укр. театру на махниці не було. «Діло» оповіщає, що Кропивницький одібрав дозвол грати ще де-які свої власні драматичні твори. Лисенкові після одного укр. концерту к Киніві на котрім (концерті) гралися Лисенкові твори, піднесли портфель з написом: «Наша душа, наша пісня не вмере, не загине»» [7, арк. 2].

Велике значення в житті Б. Грінченка мало також безпосереднє вивчення народного життя, фольклору, інтересів і прагнень селян. За час свого вчителювання по селах (1884-1887) він всіляко сприяв розповсюдженню популярних українських книжок, брошурок серед простих людей. Працював у приватній школі відомої просвітительки Христини Алчевської – в селі Олексіївка. Грінченка пригнічує той факт, що в школі

Х. Алчевської навчання було не українською мовою. Між Борисом Дмитровичем і Христиною Данилівною виникає конфлікт, вони мали різні підходи до вирішення проблеми просвітництва простого люду. На думку Бориса Грінченка, просвітництво має об'єднувати народ із інтелігенцією і засипати ту прірву, яка існує між ними. Потрібно дбати про просвітництво, але ще більше дбати про те, щоб сили на просвітництво не гинули на тяжкій роботі, щоб дорога до світла не пригнічувалась позицією «лягавої собаки котрую привязують к колесу арбы» [8, арк. 1]. Грінченко вважав, що перед тим, як говорити про просвітництво, потрібно забезпечити соціальні умови для цього, не може людина розвиватися духовно, якщо вона працює по 15-16 годин на добу. В листі до Христини Алчевської Грінченко пише: «Спрашивайте о том, что читать народу; но еще больше спрашивайте, что ему есть, во что одеваться и обуваться, потому, что правду говорю Вам: не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные и потому заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии это – значит строить здание на песке» [9, арк. 2].

1888 рік визначився указом Олександра Третього про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення дітей українськими іменами. 1895 рік – заборона української книжки для дітей. Широ відданий інтересам народу, Грінченко доклав чимало зусиль для поліпшення ситуації, яка склалася в Україні. Тому першочерговим завданням вважав не відступатися від національної освіти: «Мусимо дбати з усієї сили, щоб діти наші змалку виростали українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сім'ї завжди по-українському, мусимо починати вчити своїх дітей *дома*, щоб учти по-українському, а потім, уже геть далі, вчити мови московську, французьку, німецьку та давати дітям виразно зрозуміти, що *українська* мова їм рідна, а не московська» [10, с. 134].

Історичні коди епістолярію віддзеркалюють внутрішній світ Бориса Грінченка, його вдачу, захоплення й розчарування, задуми і сподівання, ставлення до поточних подій. Яскравим прикладом переживання Грінченка є лист до дружини Марії Загірної: «Зараз я прочитав у газеті, як стривають Тургенева і які процесії мають зробити при його похороні. Я не знаю, може, що вплив роздратованого почуття зробив те, що мене злість бере, мені тяжко читати це все. Тяжко, бо передо мною стоїть могила нашого народного поета, мученика ідеї, сина народа. Там, над Дніпром, стоїть вона, боки її пообвалювалися, хрест згори донизу списаний прізвищами тих, хто був на цій великій могилі, підгнив і впав. І не можна оправити могилу, не можна нового хреста поставити – поліціанти, маючи наказ «свыше», не дають і підходити до могили. Це вже більше не велика могила великого поета, до котрої сходилися поклонитися українці, – це вже тепер шпильок, потоптаний поліціантськими ногами... Що ж мені дорожче – Тургенев чи Шевченко? Про кого ж я буду плакати: про Тургенева, котрому царський похорон воздають, чи про Шевченка, на могилі котрого свині пасуться; що мені рідніше, що для мене важливіше: твори Тургенева чи Шевченкові твори, котрих не то що друкувати, а й читати не дають. Ні, я плачу, та тільки плачу за своїх, бо у нас, українців, стільки того горя й муки, що нема змоги плакати по

чужому горю. Ось де причина того, що я так прийняв смерть Тургенева» [11, арк. 1].

Практично до кінця XIX століття російське самодержавство дивилося на українців як на засіб здійснення своїх імперіалістичних планів. Подавлялися будь-які спроби українського національного опору, все це відбувалося під керівництвом Миколи I. У 1894 році на російський престол зійшов Микола II, який видав Маніфест від 17 жовтня, за яким у Російській імперії вперше в історії дозволяється свобода слова, совісті, зібрань. Україна вийшла на нову стежку – спроби мирного існування з російськими релігійними, культурно-освітніми інституціями. Життєва позиція Б. Д. Грінченка була звернена до занедбаних сфер національного життя. Він переймався духом часу, думав і почував у руслі тогочасних проблем: «Кожен з нас повинен служити своєму народові і краєві, як уміє, повинен дбати про добро громадське, щоб людем краще – і тілом, і духом – жилося. То кожен мусить дбати, щоб люди наші не дикі, а освідчені були, не хворі, а здорові, не голодні й холодні, а поїдені й напитені. Повинен дбати, щоб наша земля вкрилася не болотами та пісками, а полями з важкоколосим хлібом, садками запашними та лісами зеленими. І тільки той, хто дбає про се, той і відбуває як треба громадську повинність» [12, с. 337].

Життєва позиція Б. Д. Грінченка була спрямована на розбудження, усвідомлення українського національного духу. Це завдання він вирішував всіма можливими і неможливими шляхами: агітував за українське слово, надавав людям практичну допомогу, організував народні зібрання, показував приклад своєю літературною і науковою працею. Але Грінченко опікується не стільки ідеологією, скільки можливістю реально щось змінювати, навіть невеличкими кроками. Такий вектор діяльності був продиктований реальним становищем тогочасного українського відкритого питання. Яскравим прикладом ширості Грінченка до народу є його лист 1898 року до Дикарева: «...У нас оце тільки минуло губернське земське зібрання. На йому, між іншим, постановлено: а) прохати, щоб лікарям дозволено читати селянам відчити з гігієни й медицини «местным наречієм»; б) прохати, щоб до народніх театрів пускано пієси не самі ті, що в спеціальному на те реєстрі (там викинено українські), а всі дозволені драматичні цензурою (тобто: і українські); в) прохати, щоб пущено до сільських бібліотек українські книжки» [13, арк. 1].

Визначаючи тодішній стан українсько-російських стосунків, слід наголосити на тому, що Борис Дмитрович Грінченко не мав особистісної неприязні до російського народу і до російської літератури в цілому, а наголошував на індивідуальності окремої нації. «Українська література не була, не є і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ. Усе гарне, що ми маємо від російської літератури, ми беремо дякуючи..., але ми не хочемо платити за усе своє національною самостійністю, і до сього не присилує нас ніхто» [4, с. 99].

Багато уваги Б. Грінченко приділяв друку українських видань, займався розповсюдженням українських літератури, широко вболівав за розповсюдження українських книжок в сільських бібліотеках, йшов на

поступки цензорам, аби українське слово просочувалось в душі людей. Переживаючи за кожне українське видання, Борис Грінченко в листі 1907 року до Дорошенка пише: «У мене з цензором умова, що книжки, в яких можуть застріватися непевні місця, я даю йому до прочитання в другій коректі, чи в третій. Через те я дуже прошу давати мені третю коректу Вашої книжки, щоб я міг побачити, чи вона цілком безпешна, чи треба її ще подавати на цензорів «благоусмотреніє». Инакше може бути конфіскована і навіть судова справа» [13, 1-2 арк.].

Сучасник Бориса Грінченка Сергій Єфремов, який виступав його рецензентом, у своїй «Історії українського письменства» зазначив, що найвизначнішою і найхарактернішою постаттю серед покоління 80-х років був Борис Грінченко, не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ

цілої епохи – безмежного гніту з одного боку і дужого відпору та громадянської одсічі з другого. «Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, проти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любові до рідного краю.» [14, с. 322]. Цю оцінку можна застосувати до всієї громадсько-політичної, літературної, наукової діяльності письменника. Адже великим життєвим досвідом та громадсько-художніми сподіваннями Борис Дмитрович Грінченко переконливо відтворює ту атмосферу, в якій жив, працював, боровся і головне, перемагав. Дешифрування історичних кодів епістолярію дає змогу відтворити маловідомі факти тогочасного суспільства, громадських позицій, культурних, духовних аспектів означеної доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герцен А. Полное собрание сочинений, т. VIII, М., Узд-во АН СССР, 1956, стр. 290.
2. Розанова С. Эпистолярное наследие Л.Н. Толстого. В кн.: Л.Н. Толстой. Собрание сочинений, т. VII, 1965, стр. 5-6.
3. Буковина – 1892. Ч. 51. – С. 1.
4. Грінченко Б. (Вартовий) Листи з України Наддніпрянської. Лист XII//Б. Грінченко-Драгоманов. Діалоги про українську справу. К., 1994. – С. 99-134.
5. ІР НБУВ, ф. III, 40901 1 арк.
6. ІР НБУВ, ф. III, 40901 1 арк.
7. ІР НБУВ, ф. III, 40901 2 арк.
8. ІР НБУВ, ф. III, 40613 1 арк.
9. ІР НБУВ, ф. III, 40613 2 арк.
10. ІР НБУВ, ф. III, 42263. 1 арк.
11. Грінченко Б. Драми і комедії. – Чернігів, 1902. – С. 337.
12. ІР НБУВ, ф. III, 40734 1 арк.
13. ІР НБУВ, ф. III, 40778 1-2 арк.
14. Єфремов С. О. Грінченко // Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 322.

REFERENCES

1. Herzen A. Full Collection of Works, Vol. VIII, M., Udd., USSR Academy of Sciences, 1956, p. 290.
2. Rozanova S. Epistolary legacy L.N. Tolstoy In the book: L.N. Tolstoy Collected Works, vol. VII, 1965, p. 5-6.
3. Bukovina - 1892. Ch. 51. - P. 1.
4. Grinchenko B. (Guard) Letters from Ukraine Dnieper. Letter XII // B. Grinchenko Drahomanov. Dialogues about the Ukrainian cause. K., 1994. - P. 105.
5. IR NBUF, f. III, 40901 1 ark.
6. IR NBUF, f. III, 40901 1 ark.
7. IR NBUF, f. III, 40901 2 arcs.
8. IR NBUF, f. III, 40613 1 ark.
9. IR NBUF, f. III, 40613 2 arcs.
10. Grinchenko B. Drama and comedy. - Chernihiv, 1902. - P. 337.
11. IR NBUF, f. III, 40734 1 ark.
12. IR NBUF, f. III, 40778 1-2 arcs.
13. Efremov S.O. Grinchenko // Literary and critical articles. - K., 1993. - P. 322.

Historical codes of the epistolary intellectuals of the late XIX - early XX centuries

I. V. Pogrebnyak

Abstract. The article analyzes the Borys Grinchenko correspondence from semiotic perspective, his letters are presented as semiotic (symbolic) formation. Historical code is defined as fundamental concepts in semiotics, epistles signs are considered as information containing codes. It defines that letters contain various ideas, motives, subjects, which are characterized by inner plot. The letters demonstrate moral and philosophical, merry and melancholy coloration, which is rooted in literary tradition, daily life and culture of Ukrainian nobility. Borys Grinchenko communication codes with significant representatives of the end of the XIX-XX centuries are deciphered.

Keywords: *semiotics, historical code, letter, the intellectuals, epistolary.*

Исторические коды интеллигенции конца XIX – начала XX веков

И. В. Погребняк

Аннотация. В статье проанализирован эпистолярный Бориса Гринченка с семиотической точки зрения, представлены письма как семиотические (знаковое) образование. Определены исторические коды как фундаментальное понятие в семиотике, рассмотрены эпистолы как знаки, носители информации, содержащие коды. Определено, что письма содержат различные идеи, мотивы, темы, характеризующихся внутренним сюжетом. Письма демонстрируют морально-философское, радостно-меланхолические окраски, что уходит корнями в литературную традицию, быт и культуру украинского дворянства. Дешифровано ведущие коммуникативные коды Бориса Гринченка со знаковыми фигурами конца XIX-XX века.

Ключевые слова: *семиотика, дешифрование, исторический код, письмо, интеллигенция, эпистолярный.*